

Kicsi Sándor András

NEMZETI RENDŐR-KARAKTEROLÓGIÁNKRÓL

Szentkuthy Miklós Dylan Thomas önéletrajzi regénye kapcsán említette a Költészet Hasznosságait tárgyaló tankönyvet, amelybe, mint zárójelben megjegyzi, a hagyományos retorikák által elhanyagolt témák is beleférnének: „*Persze egy komiszkodó lábjegyzet formájában azt is be kéne venni a tankönyvbe, hogy bizonyos naturalista kliséknek milyen félelmetes erejük van: a bázongoránál ülő tenorista még itt is, még most is, az elavult szolgálati szabályzat szerint – tudóvész.*” (MŰZSÁK TESTAMENTUMA. Magvető, 1985. 471. o.) Különböző dolgok különböző mértékben követelik meg, hogy sematikus jellemezzük őket. Feltűnő bizonyos denotátumokat jelölő szavak hajlama, hogy állandó jelzőket vonzzanak magukhoz. Így az utcasarkon – hogy szállépszissel éljek – okvetlenül ott áll a rendőr, a kocsma, a fűszeres, a kurva.

Kérdéses, hogy a különböző asszociációs teszteknek van-e egyáltalán tudományos jelentőségük, s ha van, miféle. Mindenesetre credményeik olykor tanulságosak lehetnek. Jellemző ugyan, de nem különösebben érdekes (megjósolható vagy triviális), hogy a „kenyér” jelentésű hívó szóra leggyakrabban „*a francia kísérleti személyek a »bor«, üzbégek és kirgizok a »tea«, oroszok a »só«, lengyelek a »mindennapi« jelentésű szóval reagálnak*”. (Péter Mihály: A NYELVI ÉRZELEMKIFEJEZÉS ESZKÖZEI ÉS MÓDJAI. Tankönyvkiadó, 1991. 51. o.) E válaszok talán legérdekesebb vonása az, hogy néhol a kenyérhez kapcsolódó alapvető táplálékot jelölő szót („bor”, „tea”, „só” jelentésűt), néhol a kenyér jelzőjét jelölő szót („mindennapi”) adnak meg az informánsok.

A különböző asszociációs vizsgálatok közül a legnevezetesebbeket Charles E. Osgood amerikai kísérleti pszichológus irányította az 1950-es évektől. Osgood és munkatársai idevágó, impozáns kötetekben közzétett munkásságának a koronája alighanem az a kísérlet volt, amelynél azt vizsgálták, hogy melyek a „rendőr” jelentésű szavak leggyakoribb jelzői különböző nyelvekben, azaz különböző kultúrák (nyelvközösségek) milyen sztereotípiákkal jellemzik a rendőröket. (Charles E. Osgood, William H. May & Murray S. Miron: CROSS-CULTURAL UNIVERSALS OF AFFECTIVE MEANING. Urbana, Chicago & London. University of Illinois Press, 1975. 196–200. o.) Ennek során kiderült, hogy a rendőr leggyakrabban – és valószínűleg egyben legtipikusabban – „jó” a görögben, hindiben, iráni perzsában, olaszban, kannadában, „nagy” az amerikai angolban, hollandban, zeltalban (majában), „szigorú” a finnben, flamandban, franciában, „buta” a magyarban és szerbhorvátban, „bátor” a hongkongi kínaiában, „eredményes, hatékony” a mexikói spanyolban, „félelmetes” a japánban, „gyors, sürge” a dariban (afganisztáni perzsában), „korrup” a bengáliban, „rossz” a lengyelben, „sötét” a malájban, „szép” a törökben, „titkos” a libanoni arabban.

A Putnoky Jenő pszichológus közreműködésével készült magyar anyag szerint nyelvünkben a *rendőr* szó leggyakoribb jelzői *buta* (stupid), *közlekedési* (transport), *szigorú* (severe), *hülye* (imbecile), *sarki* (polar), ritkábban más mellékevek is, például *kék* is, *szürke* is. (Osgood et al. i. m. 199. o.) Ilyen értelemben a világ rendőrei nem kimonodottan sokszínűek: a rendőr a flamandban „fekete”, a franciában, lengyelben, mexikói

spanyolban „kék”, a malájban, kannadában, tzeltalban „sötét”. A szerbhorvátban – Osgoodék értelmezésében – a gyanúsán melioratív „szöke” jelentésű melléknév szokta kísérni a „rendőr” jelentésű főnevet. Ez az értelmezés azonban alighanem hibás, hiszen a szerbhorvátban a *plav* jelentése egyszerre „kék” és „szöke”, a rendőrrre vonatkozóan pedig minden bizonnyal „kék” értelmében szerepel. A nyelvközösségek szinte nyelvi rögzült véleménye a rendőrökről ugyanis a szerbhorvátban éppúgy lesújtó, mint a magyarban vagy mint a lengyelben és bengáliban.

A leggyakrabban asszociált jelzők közül a *buta* és a *hülye* szinonimák, legalábbis kvázi-szinonimák a mai magyarban, ráadásul nyelvünk páratlan gazdagsággal képes kifejezni finom árnyalatokat is (H. Németh Gyula: AZ ÉSZBELI GYARLÓSÁG KIFEJEZÉSE A MAGYARBAN. Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1941), de ezek az árnyaltabb jellemzőmódok nem tipikus epithetonjai a *rendőr* szónak.

Ha a magyar *rendőr* szó szemantikájához soroljuk azt a hajlamát, hogy mely jelzőkkel szerepel előszeretettel, akkor rendőrviceinkben is „a szöveg egészének nyelv fölötti szemantikai szintje hordozza azt a jelentést, amely más nyelvekben egy különálló szó szemantikájának felel meg”. (V. V. Ivanov: NYELV, MÍTOSZ, KULTÚRA. Gondolat, 1984. 36. o.) Itt az anyanyelvi szöveg egésze (a rendőrvice) hordoz mellékjelentéseket a magyar *rendőr* szó szemantikájából

Ugyancsak rendkívül tanulságosak – és éppenséggel nem az akkulturáció sikerét mutatják – a *rendőr* elnevezései az ausztráliai nyelvekben (R. M. W. Dixon: THE LANGUAGES OF AUSTRALIA. Cambridge University Press, 1980. 123. o.): a gyirbalban *bulijiman* vagy *buliman* (az angol *policeman* szó átvétele), *jidiny gijarji* („csíkos”), *kalkatungu ganimay nyjirr* („aki megkötözi az embereket”), *gyapu daptap* („bilincselő”), *karagyeri weder* („ádáz, zord küllemű”), *jauor lendo* („savanyú, sós”), *gyaru yawadaro wainowadji* („bilincselő lovas”), *dhurga junga* („polip”).

A TABU HÁROM MECHANIZMUSA A MAGYAR NÉPNYELVBEN

A magyar néprajz és nyelvészet páratlan méretű adatgyűjtései ellenére ez idáig meglehetősen keveset foglalkozott a hagyományos magyar paraszti kultúra nyelvhasználatának kérdéseivel. Eleddig a kutatók a magyar nyelvjárásoknak szinte csak hang- és valamelyest alaktani, továbbá szókészletbeli jellegzetességeit vizsgálták, a mondat- és jelentéstant éppúgy elhanyagolták, mint a nyelvhasználat kérdéseit. Végso soron az utóbbi évtizedek felismerései közé tartozik, hogy a nyelv és a nyelvhasználat egyaránt rendszert alkot, továbbá hogy az utóbbi jóval érzékenyebb a nyelven kívüli hatásokra. (Basso, 1972. 68. o.)

Az alábbiakban a magyar népnyelv három olyan mechanizmusát tárgyalom, amelyek bár látszólag heterogének, több fontos jellemzőjük azonos. Mindenekelőtt valamennyi ismertető eset a Dell Hymes által „a beszélés etnográfája” („the ethnography

of speaking”), tágabban „a kommunikáció etnográfija” („the ethnography of communication”) névre keresztelt kérdéskörbe tartozik. Ezen vizsgálódások fő témája az, hogy a társadalmi környezet tényezői miképpen határozzák meg a közléseket. A nyelvhasználat és a beszélés etnográfijának kérdéskörébe tartozik például az a viszonylag egyszerű és közismert, de gyakran be nem tartott szabály, mely szerint „(társaságban) nem illik sugdolózni”.

A továbbiakban tárgyalandó három eset a következő: 1) bizonyos főnevek kötelezően *-ka/-ke* képzővel kell járjanak, 2) bizonyos mondatokban kötelező a *kövelem* betoldása, és 3) bizonyos szituációkban (potenciális beszédhelyzetekben) nem szabad beszélni (kötelező a hallgatás). Mindhárom mechanizmus nyelvészeti műszóval „megjelölt” (angolul „marked”), mégpedig a következő módon: 1) a *-ka/-ke* képzős forma a képző nélkülihez képest, 2) a *kövelem* kifejezéssel megtoldott mondat az e nélkülihez képest és 3) a folyamatos hallgatás, némaság a hasonló szituációkban szokásos beszédhez képest. Az első két példát Ketskés Győző palóc gyűjtéséből (1901), a harmadikat egy nehezen ellenőrizhető forrásból (Dömötör, 1976) vettem, ráadásul úgy, hogy valamennyi étellel vagy ételkészítéssel kapcsolatos. Az első példához japán párhuzamokat is bemutatok.

A *tabu* polinéz–melanéz eredetű szó, James Cook kapitány 1777-es tongai tartózkodása nyomán terjedt el az angolban, majd általában a többi európai nyelvben. Néprajzi műszóként megváltoztatott, nagyon általános jelentésben használatos: olyan szabály, amely kitüntet valamit (személyt, dolgot, helyet, cselekedetet stb.), a közösség valamilyen módon kötelezővé teszi e kitüntetettséget, és ezt létfenntartása érdekeivel indokolja. Akkor minősül valami tabunak, ha azt tilos (esetleg kötelező) megcselekedni, megérinteni, megközelíteni, megenni, megnevezni stb. A tabu megszegése is egészen különbözőnek minősülhet: vétkesnek, veszélyesnek, undorítóknak, szentségtelcnek. (Leach, 1982. 239. o.)

Számos etnológus próbálta meghatározni, sőt megmagyarázni azokat a góccokat, ahol a tabu működik – ámbár a tabuval kapcsolatos általánosításokra szinte mindig akad kivétel. Franz Steiner (1967) kitűnő összefoglalást nyújtott az 1950-es évekig elért eredményekről. Az utóbbi idők egyik legfrappánsabb kísérlete a jeles angol etnológus, Edmund Leach nevéhez fűződik, aki szerint a tabu három legfontosabb oka az, hogy az emberi közösségek így gondolkoznak: „más emberek 1) nem úgy készítik ételeiket, 2) szexuálisan nem úgy viselkednek és 3) nem úgy díszítik testüket, mint mi”. Ennek megfelelően a táplálkozás, a nemi élet, illetve az öltözködés és testdíszítés szolgálhatja a tabu három legfontosabb területét. (1982. 118. o.)

A nyelvi tabu jelenségei közé szokás sorolni azokat a speciális nyelveket is, amelyeket egyes nyelvközösségek bizonyos tagjai csak meghatározott személyekkel vagy meghatározott alkalmakkor használnak. Ide tartoznak egyrészt az ausztráliai „anyós-” és „sógornyelvek”, az afrikai „tréfálkozó rokonsági rendszerek”, másrészt a koreaiaknál a ginszeng, a Maláj-félsziget lakóinál a kámfor gyűjtésekor használatos speciális nyelv, amelyeket az illető növények szellemeinek jelenlétében szokás csak használni. (Pl. a malájok hiedelmvilágában *Bisan* a kámforfa nőnemű szelleme, akinek pedig a kabóca a megtestestítője.)

A *tabu* jelentése a mai magyar köznyelvben (miként az európai nyelvekben általában) „vallásos vagy babonás tilalom vagy előírás, illetve ennek a tárgya”. A tudományos fogalomnak magyar szakirodalmában alig-alig van, ez idáig főleg a szó eredetével (Ország, 1973), néhány nyelvi (Zlinszky, 1931, Hegedűs, 1956) és néhány egyéb vonatkozásá-

val (Szendrey, 1932, 1937, Dömötör, 1976) foglalkoztak. A tabu a hagyományos magyar paraszti társadalomban is döntően fontos lehetett – az erről mozaikszerűen összerakható kép még nagy vonalaiban sem állt össze. Éppígy meglehetősen szegényesek a nyelvi tabura vonatkozó ismereteink is. Legtöbbet talán a legfeltűnőbb jelenséggel, egyes kifejezések helyettesítésével foglalkoztak, így bizonyos szinonimasorok (pl. *terhes, állapotos, viselő, nehézkes* stb.) mellett az állatokat és betegségeket jelölő szavakkal (Hegedűs, 1956).

Ketskés Győző Nógrád megyei palóc korszégekéből (Szarvas-Gede, Jobbágyi, Szurdok-Püspoki, Csécse, Apcz, Ecseg) való gyűjtésében szerepel az a közlés, mely szerint: „A kenyér, anya, apa s még egyes szókhoz rendszeren hozzáteszik a kicsinyítő képzőket: kényérke, apáka, anyáka.” (1904. 301. o.) Szójegyzékéből kiderül, hogy ilyen a *menyétke* „menyét” is. (1904. 302. o.) A magyarban a *-ka/-ke* és *-cska/-cske* képzőknek csak egyik, igaz, legfontosabb szerepük a kicsinyítés, ezenkívül egyéb, igen változatos jelentések kifejezésére is szolgálnak, így például becézésre, sőt jelen esetben tiszteleti szuffixumnak is tekinthetők. (E képzők egészen általánosak a magyar köznyelvben és nyelvjárásokban is, egészen zavarbaejtő gyakorisággal fordulnak elő a csángó nyelvjárásokban.)

Az, hogy az *anya* és *apa* szavak után miért kötelező a tiszteleti szuffixum, nem szorul magyarázatra. A kenyér tisztelete, különleges becsben tartása a magyarságnál még a XX. században is elevenen élt: *Isten áldása* néven emlegették, eldobni, clejteni, akár csak véletlen rátaposni bűnnek számított, ha pedig mégis leesett a földre, csókkal, de legalább ráfújással kellett kiengesztelni. A menyét az egyik legáltalánosabban tabu alatt álló állat (pl. Hegedűs, 1956. 104–107. o.). Másféle mechanizmus tünteti ki a méhet (bár szórványosan a megnevezése neki is *méhecske*): számos vidékről ismeretes, hogy nem szabad azt mondani, hogy *megdöglik* (még csak nem is *kimúlik* vagy *elpusztul*), hanem azt kell mondani, hogy *meghal*. (Ennek népi indoklása többféle lehet: Jézus testéből lett, sokat dolgozik, a katolikusoknál szakrális viaszt szolgáltatja stb.)

A japán *o-* és *go-* tiszteleti prefixum használatát áttekintve (Lange and Noss, 1907. 312. o.) kiderül, hogy hasonló nyelvi és nem nyelvi mechanizmus emeli ki a szülőket, sorolja egybe a menyétet és kenyeret a magyarban, illetve a rókát (legalábbis mint istenség megtestesülését) és rizst a japánban. Az *o-* és a főleg kínai jövevényszavak előtti *go-* a japánban a gazdag tiszteleti rendszerben használatos prefixumok, ugyanakkor egyes szavaknak elválaszthatatlanul részét képezik, például *gohan* és *gozen* „főtt rizs”, *okazu* „rizssel evett étel”. A szülők a japánban mindenképpen a kötelezően tiszteleti formával említendő személyek közé tartoznak. (Lange and Noss, 1907. 421. o.) A japán sintó vallásban a rizs és az aratás istensége *Inari*, akinek nevét tiszteleti pre- és szuffixumos formában használják: *O-Inari-san*. Követe a róka (*kitsune*), melynek alakját a hiedelem szerint maga az istenség is felveszi. A japán róka és a magyar (sőt egyáltalán európai) menyét kitüntettségét minden bizonnyal annak köszönheti, hogy a gabonák kártevőinek irtójaként volt számon tartva. Ugyanakkor ambivalensek, hiszen maug is kártevők, a baromfit is pusztítják.

A magyar népnyelvben általánosan használatos volt a *követem, megkövetem* „bocsánatot, elnézést kérek”. Ketskés idézett gyűjtésében szerepel a következő megfigyelés is: „Érdekes, hogy az olyan szók elé, mint pl. *disznó, moszlék* mindenkor odamondják a bocsánatkérő követem szót. Ha azt kérdezem az asszonytól, hogy mit főz ebédre, így válaszol: *Követem disznóhúst.*” (1904. 301. o.) A *disznó* jelentősége a magyar táplálékul tartott háziállatok sorában közismert. Nem lehetetlen, hogy a *disznó* megnevezés mellett a mai köznyelvben választékosnak számító, adátható *sértés* és a népnyelvben, különösen az

Alföldön ma is egészen általános *hízó* elnevezéseket szintén valamiféle tabu motiválta. (Az „áláltható” itt azt jelenti, hogy a *sertés*, illetve *hízó* szó és a *serte*, *sörte*, illetve *hízik* között a kapcsolat a nyelv naiv beszélője számára is világos.)

A *követem* természetesen egészen más helyzetben is használatos volt. Például Trencsény Lajos egy hajdúhadházi adatközlője így emlékezett: „*Nekem meg mind a két szemem – követem – tele volt csipával.*” (1890. 349. o.) A *követem* két idézett előfordulása példa arra, hogy a nyelvi reakció azonos lehet pozitív (a disznóval szemben) és negatív attitűd (a csipával szemben) esetén is. Ugyanakkor hasonló módon használatosak voltak egyféle attitűd kifejezésére szolgáló kifejezések is. Például Hegedűs Lajos moldvai csángó adatközlő a rosszak, gonosz lények (pl. *ludérc*) említésekor köpdöste vagy hozzátették *mennyén pusztákra*. (1956. 108. o.) A magyar nyelvterület java részén máig elterjedt szokás (jómagam a Csallóköztől Háromszékig számos helyen hallottam), hogy egy elhunyt ismerős (különösen rokon) említésekor a mondatban megnevezése után a *nyugodjék* betoldása kötelező, például *a nagyapám, nyugodjék, sokat járt az erdőre*.

A magyarban, mint minden más nyelvben, kimeríthetetlenül sok hasonló lehetőség rejlik. Ilyen általam kitalált, de tudomásom szerint ez idáig nem realizált lehetőség például, hogy a halálról való beszéléskor a halált jelölő ige elé (de nem okvetlenül közvetlenül elé) kötelező lenne egy rövid mássalhangzó-magánhangzó-hosszú mássalhangzó típusú hangutánzó vagy hangulatfeszítő szó kitétele. Például *a dédapám puff tavaly meghalt*, esetleg halálnemenként részletezően, például *a kémet elfogták, és nyekk felakasztották*, vagy *a rabló célzott, és durr lelőtte a pénztárost* (ez utóbbi esetben nem hagyva kétséget, hogy lövése halálos volt).

Dömötör Tekla a nyelvi tabu esetei közé sorolja a következőket: „*a kenyérsütéskor vagy hurkafőzéskor követendő némasági előírás vagy a Zselicségben a fekete felhő említésének tilalma*”. (1976. 259. o.) A disznóvágás különböző műveleteinél szokásos előírások közé tartozhat az, hogy a sózást szótlannul kell végezni, nehogy férges legyen a hús, néhol pedig a hurkát kell szótlannul főzni, nehogy kipukkadjon. A kenyérsütés és disznóölés más tekintetben is tabu alá cshetnek, például nem szabad „*szántás, vetés, disznóölés, kenyérsütés előtt közöszülni*”. (Szendrey, 1937. 249. o.)

A hallgatás nyelvészete és néprajza, legalábbis magyar vonatkozásban, szinte teljesen kidolgozatlan – annak ellenére, hogy a témakort áttekintő Mary Ritchie Key többek között Balázs Béla és Feldmann Sándor munkáit is említi. (1977. 117. o.) Például Keith Basso megfigyelései szerint a nyugati apacsoknál hallgatni kell: idegenekkel való találkozáskor, udvarláskor, sokáig távol levő rokonnal vagy ismerőssel való találkozáskor, ha valakit megszidnak, szomorú emberek társaságában, továbbá nem szabad a beteghez szólni rituális gyógyításakor (1972). Tulajdonképpen lazán ide tartoznak az olyasféle – nagyjából a sugdolózás tiltásához hasonlóan betartott – közismert magyar népies szólásszerű előírások is, mint „*magyar ember evés közben nem beszél*”, „*magyar ember hallgat, mikor eszik*”.

Irodalom

- Basso, K. H.: TO GIVE UP ON WORDS: SILENCE IN WESTERN APACHE CULTURE. In: Pier Paolo Giglioli, ed.: LANGUAGE AND SOCIAL CONTEXT. Selected Readings. Harmondsworth: Penguin, 1972. 67–86. o.
- Dömötör Tekla: NE MUTASS UJJAL A SZIVÁRVÁNYRA... GONDOLATOK A TABURÓL ÉS A SZEMÉLYTELEN VARÁZSERŐRŐL. *Világosság*, 17/1976/4. 258–259. o.
- Hegedűs Lajos: ADALÉKOK A NYELVI TABU ÉS A NÉVMÁGIA KÉRDÉSÉHEZ. *Magyar Nyelvőr*, 80/1956/1. 101–113. o.
- Ketskés Győző: TÁJSZÓK. *Magyar Nyelvőr*, 33/1904/5. 301–303. o.
- Key, Mary Ritchie: NONVERBAL COMMUNICATION. A RESEARCH GUIDE AND BIBLIOGRAPHY. Metuchen, N. J.: Scarecrow Press, 1977.
- Lange, Rudolph and Christopher Noss: A TEXT-BOOK OF COLLOQUIAL JAPANESE. Tokyo: Methodist Publishing House, 1907. 2nd ed.
- Leach, Edmund: SOCIAL ANTHROPOLOGY. London: Fontana, 1982.
- Országh László: TABU. *Magyar Nyelvőr*, 97/1973/2. 350–351. o.
- Steiner, Franz: TABOO (1956). Harmondsworth: Penguin, 1967.
- Szendrey Zsigmond: TILTOTT ÉS ELŐIRT ÉTELEK A MAGYAR NÉPSZOKÁSOKBAN. *Ethnographia-Népélet*, 43/1932/1. 15–19. o.
- : TILTÁSOK ÉS TILTOTT CSELEKVÉSEK. *Népünk és Nyelvünk*, 9/1937/11–12. 246–250. o.
- Trencsény Lajos: BABONÁK AZ ALFÖLDRŐL. *Ethnographia*, 1/1890/7. 345–350. o.
- Zlinszky Aladár: AZ EUFÉMIZMUS. Magyar Tudományos Akadémia, 1931.

Peer Krisztián

AZ IDŐ, AMI NEM RAJTUNK MÚLIK

Az ablak a börtön. Rácsok
fényszünetei: napok szorgalmas vésete
a falon. Az idő itt igazán gyöngysor,
nem fonal: lenne mire fellógnani
magunk, lenne a végén másik Thészeusz.
Széttört idő – összetört *palack*,
pillanatragasztó a cserepek között,
szigetelőanyag.
Lábnyomok a homokórában.
Kagylóhéj körülöttünk, védekező burok,
a szemcsékből gyöngyszem burjánzik.
Anyá drága gyöngysorán
megfullad a gyerek.